

УЖГОРОДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ДОБРОВОЛЬСЬКА Оксана Ярославівна

**ЛЕКСИЧНА БАЗА ПРИЗВИЩ ВІЙСЬКА
ЗАПОРОЗЬКОГО, ЗА «РЕЄСТРАМИ» 1649 р.
Спеціальність 10.02.02. — українська мова**

АВТОРЕФЕРАТ

**дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук**

Ужгород-1995

AB 32.300

811.161.2

Робота виконана на кафедрі загального і слов'янського мовознавства
Ужгородського державного університету

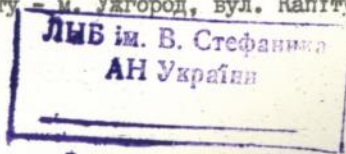
Науковий керівник - доктор філологічних наук, професор
ЧУЧКА Павло Павлович

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук, професор
ГОРПІНИЧ Володимир Олександрович
кандидат філологічних наук, доцент
БУЧКО Ганна Євгенівна

Провідна організація - відділ ономастики Інституту української мови
Національної Академії наук України /м. Київ/

Захист відбудеться " 20 " червня 1995 року о 10 год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 15.01.03 для захисту
дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних
наук при Ужгородському державному університеті
/294000, Ужгород, вул. Університетська, 14, ауд. 411/

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Ужгородського
державного університету - м. Ужгород, вул. Капітульна, 9.

Автореферат розісланий " 12 " 05 1995 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук, доцент

Статеева
Статеева В.І.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Дослідження лексичного багатства пам'яток історії мови, зокрема оцінка творчих здобутків її носія в ділянці лексики, сприяє не тільки глибшому пізнанню творчого духу народу в галузі його мови на відповідному етапі його історії та розкриттю втрачених її ресурсів. Воно позитивно впливає також на сучасний стан мови і культури народу, на їх функціонування взагалі.

Вивчення антропонімії народу на одному з її історичних зрізів спроможне розкрити лінгвальні засоби і способи ідентифікації людей, взаємодію онімічних фондів суміжних територій та народів при формуванні національних антропосистем і регіональних підсистем, а етимологічний аналіз апелювативних і власноіменних основ, представлених у прізвищах, стає невичерпним джерелом при відтворенні історико-культурної спадщини народу, передусім його соціальної і політичної структури, його виробництва, побуту, вірувань, звичаїв і т.п., що, у свою чергу, допомагає окреслити характерні риси індивідуальності народу на фоні його сусідів у часі та просторі.

Чи не найбагатшою писемною пам'яткою української історичної антропонімії в цьому плані є "Реєстри Війська Запорозького" 1649 р., які ні кількістю фактів, ні точністю та однорідністю їх фіксації, ні широтою охопленої території не мають рівних собі серед пам'яток періоду формування української нації, української національної мови і нової української антропосистеми. Та, на жаль, мовознавці дотепер не створили монографічної праці, яка розкрила б лексико-семантичне багатство та етимологічний склад цієї багатшої скарбниці української мови, передусім її прізвищ.

Мета і завдання дослідження. Головна мета роботи - встановити національно-мовну належність твірних основ прізвищ Війська Запорозького, визначити допрізвищеву семантику цих основ та виявити їх ареальну і хронологічну дистрибуцію в лексичній системі української мови. Досягнення поставленої мети передбачало виконання таких завдань:

1. вивчити етимологічну належність твірних основ прізвищ;
2. розкрити роль різних класів української онімічної та апелятивної лексики в утворенні прізвищ;
3. визначити корпус слов'янських автохтонних імен, закладених в основах прізвищ;
4. визначити склад християнського іменника, закладеного в прізвищах;
5. установити частку прізвищ, які співвідносяться з відтопонімічними ад'ектонімами та катойконімами;
6. виявити апелятивне багатство української мови, відбите в прізвищах;
7. визначити групи семем, закладених у прізвищах, вивчити їх кількісний склад та продуктивність;
8. дослідити ареальну та хронологічну дистрибуцію українських лексем, закладених у прізвищах;
9. на базі прізвищ реконструювати "втрачені" лексеми української мови.

Джерельна база дослідження. Основним джерелом нашого дослідження є "Реєстри Війська Запорозького"²¹. Вибір джерела продиктований кількома мотивами. По-перше, "Реєстри" складалися в середині

ж Реєстра всего Войска Запорожскаго послѣ Зборовскаго договора съ королемъ польскимъ Яномъ Казимиромъ составленныя 1649 года, октября 16 дня, и изданныя по подлиннику О.М.Бодянскимъ. - М., 1875. - 336 с.

XVII ст., коли активно формувалася прізвищева система українського народу. По-друге, багатство антропонімійного матеріалу: "Реєстри" фіксують 40 449 іменувань козаків /39 457 іменувань з особовим власним іменем, 81 іменування без особового імені та 911 одночлених іменувань/. По-третє, "Реєстри" охоплюють велику територію - 16 полків Війська Запорозького приблизно збігається з територією таких сучасних областей, як Вінницька, Київська, східна частина Житомирської, Черкаська, більша частина Чернігівської, Полтавська, південно-західна частина Сумської. Фактор багаточисельності матеріалу та значного територіального охоплення мають вирішальне значення для об'єктивності здобутих висновків дослідження щодо прізвищевої системи українського народу періоду її активного формування.

Об'єктом дослідження є антропоніми прізвищевого типу. Складена з врахуванням фонетичних і графічних варіантів картотека прізвищ нараховує 13 006 лексем.

Дотримуємося історико-юридичної концепції щодо часу появи прізвищ як специфічного антропонімійного класу в кінці XVIII - на початку XIX ст., коли на Україні було запроваджене кодифіковане право і відбулося офіційне, адміністративно-юридичне закріплення прізвищ за представниками нижчих та середніх верств населення. Однак відсутність загальноприйнятого терміна для назв прізвищевого типу періоду неунормованості офіційної антропонімійної системи в слов'янській ономастиці спонукає нас застосовувати до них термін "прізвище", обумовлений їх лінгвістичним, а не юридичним статусом.

Методика дослідження. Основним методом нашого дослідження є синхронно-описовий. При розкритті генезису окремих антропонімів використовується порівняльно-історичний метод. Одним із визначальних у дослідженні є зіставний метод, за допомогою якого

здійснюється систематизація фактичного матеріалу, а також розмежування онімічної та апелювальної української та іншомовної лексики в антропоосновах прізвищ. З конкретних лінгвістичних прийомів дослідження застосовуються прийоми етимологічного, словотворчого та семантичного аналізу. При визначенні складу різноманітних груп антрополексем та антропоформантів застосовується кількісний аналіз, а при встановленні території функціонування окремих антрополексем - деякі прийоми ареальної лінгвістики.

Наукова новизна дослідження. Лексична база представлених у "Реєстрах" прізвищ дотепер не була предметом спеціального вивчення. У різному освітленні прізвища "Реєстрів" розглядалися рядом вітчизняних та зарубіжних дослідників, зокрема у працях С.П.Бевзенка, М.Л.Худаша, Ф.П.Шевченка, П.П.Чучки, А.П.Непокупного, Р.І.Осташа, Т.Д.Братушенка, Р.Вайшеделя, С.Любер та ін. У нашому дослідженні обрано відмінний від попередніх аспект вивчення прізвищової системи "Реєстрів". Особливість його полягає у його комплексності - поєднанні лексико-семантичного, етимологічного та словотворчого аспектів аналізу, який реалізуємо на матеріалах усіх полків Війська Запорозького.

Уперше в українській антропоніміці здійснюється вивчення лексико-семантичного та етимологічного складу твірних основ прізвищ "Реєстрів". На тисячах антропонімів освітлюються актуальні питання формування української прізвищової системи. Дисертація вводить у науковий обіг близько 1000 одиниць лексичного матеріалу, реконструйованого з прізвищ, але не зафіксованого лексикографічними джерелами української та споріднених мов. Пропонується цілий ряд нових етимологій прізвищ.

Теоретичне значення та практична цінність роботи. Матеріали і висновки дослідження можуть бути використані при розробці теоретичних та практичних проблем лінгвістики, зокрема: I/ при ок-

ресленні напрямків розвитку української антропонімії, встановленні її хронологічних і територіальних особливостей, уточненні закономірностей розвитку окремих її класів у XVII ст.; 2/ у лексикологічних, семасіологічних, ономазіологічних та етимологічних дослідженнях з української та інших слов'янських мов; 3/ у дослідженнях історичної діалектології, словотвору, фонетики і фонології, а також історичної граматики української мови; 4/ для укладання словника української історичної антропонімії та словника антропооснов; 5/ при підготовці історичних та етимологічних словників української мови; 6/ при розробці словникових статей "Словника української мови XVI - першої половини XVII ст.", а також для розширення охоплюваного Словником матеріалу за рахунок виявлених у прізвищах лексем української мови, що не фіксуються лексикографічними матеріалами української мови, та для внесення коректив у метрику слів, лексикографічна фіксація яких припадає на новіші часи. Крім цього, результати аналізу антропоніміяного матеріалу можуть бути використані у дослідженнях з етнографії, а також стануть у пригоді при вивченні питань міжетнічних зв'язків українського народу в першій половині XVII ст.

Основні положення, що виносяться на захист:

1. Базою для творення прізвищ Війська Запорозького, внесених до "Реєстрів" 1649 р., послужила власне українська лексика /для 83% прізвищ/, тоді як на іншомовний елемент припадає лише 17% прізвищ. Національно-мовна приналежність антропооснов об'єктивно відображає міжетнічні взаємини серед українського козацтва XVII ст.
2. Найвищим ступенем антропонімізації в період становлення прізвищ українців відзначаються апелятиви української мови, закладені в основах близько 55% прізвищ; найбільш представленими відтопонімії ад'ектоніми та катойконіми /близько 7%/. По-

рівняно високим ступенем активності у прізвищотворенні досліджуваного періоду характеризуються імена церковно-християнського походження /17% та слов'янські автохтонні імена /9%.

3. Найвищу продуктивність при творенні прізвищ виявили апелятиви таких лексико-семантичних груп української мови, як назви атрибутивні /за внутрішніми властивостями та зовнішніми ознаками людини/ і назви агентивні /за професією та заняттям/ з категорії *nomina regionalia*, а з категорії *nomina imregionalia* – назви предметів побуту, знарядь праці та їх частин і назви, що репрезентують флору і фауну.
4. Окрім лексики, поширеної на Наддніпрянщині, прізвищеві основи зберігають багато лексем південно-західного та північного нарічч. Отже, діалектна лексика периферійних українських говорів, як і в інших народів Європи, характеризується високим ступенем індивідуалізації, що сприяє її онімізації. Прізвища, утворені на базі регіональної лексики, розкривають міграційні процеси, що відбувалися в Україні досліджуваного періоду.
5. Часова дистрибуція основ прізвищ Війська Запорозького об'єктивно відображає хронологічну стратифікацію лексики української мови, а їх фіксація в лексикографічних матеріалах різних часових зрізів виявляє процес архаїзації лексики та словникові втрати української мови.

Апробація роботи. Результати дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри загального та слов'янського мовознавства Ужгородського державного університету, на 48-ій і 49-ій підсумкових наукових конференціях професорсько-викладацького складу Ужгородського державного університету /1994 р., 1995 р./ та на науковому семінарі "Проблеми регіо-

нальної ономастики" в Інституті української мови НАН України /Київ, 1994 р./.

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження відображені в 5 статтях загальним об'ємом 3 арк. і тезах доповіді на науковому семінарі.

Об'єм і структура роботи. Дисертація складається зі "Вступу" /с. 3-12/, трьох розділів - "Лексика в основах прізвищ з точки зору її походження" /с. 13-104/, "Українські основи з точки зору їх семантики" /с. 105-173/, "Українські основи у просторі і часі" /с. 174-210/ - та "Висновків" /с. 211-222/. До роботи додаються: список умовних скорочень, список скорочень використаних джерел, список літератури, а також два "Додатки": 1/ "Прізвища, в основах яких лежать не зафіксовані словниками композити" /5 с./ та 2/ "Інверсійний словник прізвищ, в основах яких лежать не засвідчені в лексикографії віддіслівні апелютиви" /5 с./. Дисертація містить 12 таблиць.

ЗМІСТ РОБОТИ

У "Вступі" обґрунтовується актуальність теми дисертації, визначається мета, основні завдання, об'єкт і методика дослідження, характеризується джерельна база дослідження, розкривається наукова новизна дисертації, її теоретичне та практичне значення.

У розділі "Лексика в основах прізвищ з точки зору її походження" досліджується етимологічний склад лексем, які послужили базою для творення прізвищ запорізького козацтва середини XVII ст., тобто встановлюється національномовна належність антропонимів прізвищ. Оскільки наукова достовірність етимологічного аналізу антропонимів можлива лише за умови врахування ступеня імовірності відтворення кожної із задіяних мов у досліджува-

ній антропонімії, то свою увагу ми спрямували на виявлення апелятивної та онімічної лексики всіх тих мов, носії яких, за історичними даними, справді проживали на території України до XVII ст. або мали прямий стосунок до її історії. Визначальним мотивом при віднесенні антропооснови до тієї, а не до іншої етимологічної групи для нас служить наявність адекватних лексем у відповідній мові. Допоміжну роль при цьому виконують критерії фонетичні /наявність специфічних рефлексій фонем і фонемосполучень типу trat, tlat, trot, tlot, tret, tlet, tart, dl, tl, ɣ, ʁ, дзекання, цекання, відсутність зміни л на в у кінці складу/ та деякі словотворчі ознаки.

Точному встановленню національномовної належності твірних основ прізвищ часто заважає наявність антропооснов, які припускають двояку чи й трояку етимологічну інтерпретацію. Тому в дослідженні послуговуємося сформульованим Л.Кішем принципом "самобутності" ^ж, який "зобов'язує дослідника шукати етимологічне пояснення насамперед з власних ресурсів даної мови". Отже, якщо для прізвища знаходиться мотивація на матеріалі української мови, то саме їй віддаємо пріоритет по відношенню до іншомовних мотивацій цього прізвища.

Дослідження іншомовного лексичного елементу в прізвищах, як відомо, передбачає чітко усвідомлене розрізнення таких понять, як національномовна належність прізвища, національномовна належність його твірної основи та національномовна належність його кореня. Українська приналежність прізвищ, утворених від слів української мови засобами і способами українського словотвору, з нашої точки зору, є безсумнівною. До українських прізвищ відносимо й ті гібрид-

ж Кіш Л. О некоторых принципах этимологизирования заимствованных слов// Этимология, 1967. - Москва: Наука, 1969. - С.68-70,

ні деривати, які утворилися від чужого антропоніма, топоніма чи апелятива за допомогою українського форманта, оскільки останній етап їх творення належав саме українському словотворові. Однак визначення мовної належності прізвищ у дослідженні здійснюється лише принагідно, коли йдеться про однозначно східнослов'янські суфікси в прізвищах, утворених на базі лексем неслов'янських або лексем південно- чи західнослов'янських.

Систематизація здобутих результатів етимологічного аналізу прізвищевих основ здійснюється в дослідженні в такій послідовності: спочатку розглядаємо основи слов'янські /східнослов'янські, західнослов'янські, південнослов'янські/, а тоді вже - основи неслов'янські /румунські, тюркські та ін./.

До слов'янських основ у дослідженні відносимо не тільки ті лексеми, які є слов'янськими за кінцевою етимологією, але й основи, що належали до слов'янських за етимологією наближеною, тобто давно запозичені й адаптовані вже лексеми типу асаул, атаман, кобза, козак, чайка, шляхта і т. ін., які станом на середину XVII ст., безперечно, належали вже у східнослов'янських мовах до загальноновживаних. Визначальним критерієм зарахування основи до слов'янських для нас служить ступінь засвоєності її у слов'янських мовах станом на середину XVII ст. Практичним мірилом цього засвоєння служать словники слов'янських /передусім української/ мов.

У підрозділі "Українські основи" визначаються критерії віднесення основи до українських. До українських зараховуємо як власне українські основи типу вареник, галушка, гарний, ледека і т.ін., так і українські основи праслов'янської та праіндоевропейської мовної спадщини. Основним критерієм віднесення основи до українських для нас служить наявність її в староукраїнській мові, незалежно від того, наявна чи відсутня вона в інших слов'янських мовах на

той час, а додатковим - відсутність у її структурі специфічних фонетичних і морфемних ознак інших слов'янських мов. Найбільшою проблемою при реалізації цього просторово-часового принципу встановлення /навіть при врахуванні ознак структурних/ є діалектні основи, які побутують тільки в аралі давніх українсько-білоруських, українсько-російських і українсько-польських контактів, але широко вживані в білоруській, російській чи польській мовах. Другим за вагомістю при віднесенні основи до українських є критерій семантичний, який зводиться до встановлення генезису твірної основи прізвища - належності її до однієї з трьох функціональних категорій - особових імен, топонімів чи апелятивів. У підрозділі розглядаються труднощі реалізації цього критерію, зокрема полісемічність та омонімічність лексем, закладених в антропоосновах прізвищ. Наводяться три різновиди в межах групи прізвищ, основи яких допускають двоюку чи навіть трюку інтерпретацію, а саме прізвища, які витлумачуються як на основі антропонімів, так і на основі топонімів /типу Василковець, Іванипкий, Андреяшевский/; прізвища, які допускають відапелативну та відтопонімну мотивацію /типу Дровдовский, Кожуховець, Ковальський/; прізвища, які допускають відіменне та відапелативне пояснення /типу Добощ, Кубко, Палій/.

У підрозділі "Російські основи" розглядається факт високої частотності прізвищ, утворених від етронімів, які позначають представників російського етносу, та синонімічна широта представлених у їх основах етронімів, що є свідченням значних українсько-російських міжетнічних взаємин. Основна увага приділяється розглядові прізвищ, утворених на базі лексем російської мови /пор. Бизьк, Прокуда, Гіра, Ростопчій, Цверенко, Шабалда, Шурбарка і т. ін/. Систематизацію цих лексем здійснюємо за принципом лексико-семантичної належності, прагнучи при цьому не до виявлення принципів номінації, які діяли в російськомовному середовищі, а до того, щоб розкрити ті

лексичні елементи російської мови, що знайшли відображення в прізвищах реєстрового козацтва. Як опосередкований доказ припущення щодо можливості функціонування російських лексем, закладених в антропосновах прізвищ, і в українській мові на апелютивному рівні, вибірково наводимо антропоснови, які з однаковим успіхом можуть бути кваліфіковані і як українські, і як російські /вони витлумачуються як на базі українських, так і на основі російських апелютивів//пор. Ложник, Прохоженко, Прозор, Мазиленко і т. ін./.

Наводяться також результати словотворчого аналізу прізвищ з основами російського походження.

У підрозділі "Білоруські основи" здійснюється стислий огляд малооб'єктивних, на нашу думку, підходів до виявлення білоруського елемента в українській антропонімії, зокрема таких, як використання свідчень етно- та топоантропонімії, що не враховують проблеми співвідношення онімічної семантики антропоніма та апелютивної семантики його твірної основи, а також факту значних міграцій населення в описуваний період. Мало придатним для встановлення приналежності антропоснов до білоруської мови вважаємо критерій словотворчий, а також фонетичний, застосування яких до конкретних досліджуваних антропонімів "Реєстрів" спричинює ігнорування фактів української діалектної фонетики. Наводимо виявлені в результаті лексико-семантичного аналізу твірних основ прізвищ апелютиви білоруської мови, здійснюємо групування прізвищ з білоруськими антропосновами /пор. Шахворост, Обловуценко, Чыкгода, Шуптенко, Штабура і т. ін./ за лексичним значенням їх твірних основ у межах лексико-семантичних груп категорій особових і неособових апелютивів.

Установлення південнослов'янського походження антропоснов козацьких прізвищ у підрозділі "Південнослов'янські основи" здійснюється на основі лексико-семантичного критерію. Застосування словотворчого критерію до них є ненадійним, оскільки словотворчі засо-

би слов'янських прізвищ, зокрема прізвищеві суфікси, часто повторюються в кожній із трьох груп слов'янських мов. Труднощі у виявленні південнослов'янської лексики в антропоосновах прізвищ зумовлені неможливістю однозначно встановити національномовну приналежність твірних основ тих прізвищ, що походять від слов'янських автохтонних імен, а також наявністю значного числа антропонімів, спільних для кількох південнослов'янських мов /пор. прізвища Кинтан, Зякун, Нехвакович, Пранасенко, Сесчиенко, Милтяненко, Тючиенко, Миджуля, Контан, Гувйло, Банкан і т. ін./, і неоднаковістю тлумачень ідентичних гіпокористичних імен дослідниками південнослов'янської антропонімії. Усе це негативно впливає на встановлення кількісного співвідношення між прізвищами за належністю їх твірних основ до конкретної національної антропонімії.

У підрозділі "Західнослов'янські основи" розглядаються прізвища, які легко виводяться із західнослов'янських антропонімів і апелюють, не відомих лексиконіві української мови /пор. Бирлок, Ретко, Доннга, Кушний, Платнбрєнко, Заєнчевич, Шылловский і т. ін./ . Оскільки більшість апелюють, закладених у прізвищах, засвідчуються також у основах західнослов'янських антропонімів, а ті лексеми, що не фіксуються західнослов'янськими антропонімічними словниками, не відомі українській мові на апелюючому рівні, то західнослов'янські лексеми в основах прізвищ "Реєстроів" тлумачимо як готові залозичені антропоніми або як їх антропооснови. Простежуємо також залежність кількості фіксацій прізвищ із західнослов'янськими основами від географічної локалізації відповідних полків.

У підрозділі "Гумунські основи" подається огляд прізвищ, що постали на базі східнороманських етронімів. Різноманітність форм і частотність відетронімних прізвищ є свідченням тісних українсько-східнороманських взаємин; ці прізвища не можна тлумачити однозначно як примі елементи східнороманської антропонімічної системи /пор.

Басараб, Волошиненко, Мултянин та ін./ . Наводяться прізвища, утворені від румунських антропонімів, які за генезисом твірних основ поділяються на прізвища, утворені від специфічних румунських варіантів календарних імен і їх гіпокористик /пор. Мегедній, Милній, Турон, Ярликимович та ін./ , і прізвища, твірними основами яких є відапелятивні румунські антропоніми, що постанали на базі апелятивів візноманітних лексико-семантичних груп /пор. Джепка, Заларий, Струбаладенко, Келера, Зарахваненя і т.ін./ . Аналіз прізвищ здійснюється на основі лексико-семантичного критерію, а також словотворчого як допоміжного /наводяться специфічні румунські антропоформанти і визначається питома вага у прізвищотворенні не властивих румунській мові антропоформантів/. Прослідковується залежність частотності цих прізвищ від географічного розташування полків, де вони реєструються.

У підрозділі "Туркські основи" робиться аналіз здобутків попередніх досліджень туркських елементів в українській антропонімії на матеріалах "Реєстрів"; пропонуються нові етимології деяких прізвищ, що тлумачаться дослідниками як екзогенні туркські антропоніміїні елементи /пор. Вахта, Галга, Топчій, Наралин та ін./ , і на основі цього заперечується туркське походження цих антропооснов. Наводяться разом з обґрунтуванням виявлені нами в прізвищах "Реєстрів" /додаково до встановлених попередніми дослідниками/ туркські лексичні елементи: антропоніми і неасимільовані українською мовою апелятиви /пор. антропооснови прізвищ Кентгир, Котлубай, Кинбер, Турогай та Безак, Каванденко, Джалалій, Туркгененко, Цумиренко і т.ін./ .

Прізвища, твірними основами яких є апелятивні та антропоніміїні елементи балтійських, західнороманських, германських, вірменської, угорської, грецької та єврейської мов, у зв'язку з незначним їх кількісним представленням розглядаються в межах одного підрозділу. Наводяться етимології антропооснов прізвищ на базі лексики цих мов; аналізуються запропечені попередніми дослідниками тлумачення антропо-

основ і подаються іншомовні лексичні елементи, виявлені нами.

Окремий підрозділ присвячено прізвищам з основами спірної етимології, які витлумачуються на базі лексем кількох мов /пор. Гилла, Перуль, Пиرون, Стобска, Тот'ї, Четкало, Едута та ін./ . Наводиться перелік цих прізвищ, а також іншомовна антропосемійна та апеллятивна лексика, яка могла б мотивувати ці прізвища.

Установлення національномовної приналежності антропооснов цілого ряду прізвищ є на сьогодні проблематичним, найчастіше у зв'язку з непрозорою їх семантикою /пор. Чулгай, Шкемида, Хриза, Рамкоса та ін./ . Огляд трьох різновидів цих прізвищ робиться в підрозділі "Прізвища етимологічно непрозорі".

Розділ "Українські основи з точки зору їх семантики" освітлює встановлення допрізвищевої семантики твірних основ прізвищ, що постали на базі лексики української мови. Генезис твірних основ прізвищ визначає такі семантичні категорії прізвищ: а/ прізвища, в основі яких лежать особові власні імена /слов'янські автохтонні та християнські/; б/ прізвища, в основі яких лежать топоніми; в/ прізвища, в основі яких лежать апеллативи. Кожній із категорій присвячено окремий підрозділ.

У категорії прізвищ, що постали на основі слов'янських автохтонних імен, важко розмежовуються прізвища, основи яких витлумачуються і як відапеллятивні слов'янські автохтонні імена, і як новіші вуличні прізвиська, бо не протиставляються одні одним ні за якими структурними ознаками. Оскільки межа між ними лежить на рівні онімічної семантики, то до слов'янських автохтонних імен відносимо ті відапеллятивні утворення, які належать до традиційного народного іменника і за онімічною семантикою є безсумнівними слов'янськими автохтонними іменами: імена, що спрямовані на збереження дитині життя /типу Наден, Нема, Ненайда/; імена, які вказують на послідовність народження дитини в сім'ї /типу Первик, Третяк, Сіомак/;

імена, які вказують на ставлення батьків до новонародженого /типу Мадан, Бажан, Мохан, Едан/. Справжньою проблемою також є процедура тлумачення відкомпозитних дериватів, кореневі морфеми яких співзвучні з апелятивами чи апелятивними коренями, оскільки надійних критеріїв їх розмежування у слов'янській ономастиці досі ще не вироблено. Робимо спробу підійти до цієї проблеми з боку вивчення регулярності явища онімізації апелєтивів /спостерігаємо за частотністю прізвищ, у твірних основах яких наявні апелєтиви, які є атрибутивними назвами і належать до семантичних груп "Назви людей за зовнішніми ознаками", "Назви людей за внутрішніми властивостями"/. Широко представлені в антропоосновах прізвищ утворення типу "indeclinabile + nomen"/пор. Неміра, Загоренко, Надлушенко, Несин, Помілович, Пробозский та ін./ наводимо за відкомпозитними гніздами.

За найближчою етимологією до українських зараховуємо також імена християнські, широко репрезентовані в прізвищах "Рєєстрів". Реконструємо християнський іменник, закладений у прізвищах; групуємо варіанти імен в іменні гнізда і на основі цього визначаємо кількість і частотність прізвищ, утворених на базі цих імен та їх варіантів. Прослідковуємо залежність між кількістю прізвищ, утворених від імен, та варіантністю цих імен, а також залежність між частотністю прізвищ і популярністю мотивуючих імен. Порівнюємо наші спостереження з результатами досліджень іменника XVI та XVII ст. Виявляємо зміни в чоловічому іменнику XVI ст. на основі реконструйованих із антропооснов прізвищ імен. Вивчаємо продуктивність християнських імен у прізвищєтворенні; спостерігаємо за їх варіантністю, зумовлену різноплановими змінами в різні періоди адаптації їх на українськомовному ґрунті.

У підрозділі "Топонімічні основи" наводяться результати аналізу антропонімії "Рєєстрів" на предмет виявлення відтопонімічних прізвищ. Структурно останні співвідносяться з катойконімами та відтопонімі-

ними ад'ектонімами /пор. Баршадский, Корсунець, Остригита, Міого-
родский, Батчанин, Черкасеница та ін./ . У зв'язку з поліфункціо-
нальністю морфем у складі багатоморфемних прізвищ виникає пробле-
ма здійснення морфемного аналізу прізвищ та їх розмежування за се-
мантичними категоріями, а також встановлення конкретного «мотивую-
чого» топоніма з кількох запропонованих для відтопонімних прізвищ.
На основі дослідження структурних типів відтопонімних прізвищ ви-
значається використання формантів у катойконімічній функції. Наво-
дяться виявлені в "Реєстрах" топоантропоніми /типу Базавлуд, Сав-
ран, Вахмач/ та описові іменування применникової моделі /типу
Минь з Блотниці/.

Апелятивні основи вивчаються на основі семантичного аналізу
відапелятивних прізвищ. Він полягає у розкритті семантичної струк-
тури слів-твірних основ прізвищ, яка становить сукупність окремих
варіантів лексичних значень слів /лексико-семантичних варіантів,
або семем/, а також у об'єднанні семем у лексико-семантичні групи.
Кількісний склад лексико-семантичних груп відтворює полісемію та
омонімію апелятивів, тому на основі кількісного аналізу встановлю-
ється продуктивність лексико-семантичних груп у процесі антропоні-
мізації апелятивів. Показником продуктивності апелятивів у межах
семантичних груп є кількісна характеристика прізвищ з відповідними
апелятивами в антропоосновах. Розподіл апелятивної лексики за гру-
пами здійснюється в межах категорій *nomina personalia* та *nomina*
impersonalia. Розглядаються лише ті прізвища, твірними основами яких
є лексикографічно зафіксовані апелятиви /пор. Бочка, Заєць, Драбина,
Жуктенко, Колачник, Москаленко, Хвастуненко, Пивовар, Витня і т.ін./
Ілюстративний матеріал наводиться у вигляді готових прізвищ /як пер-
винних, так і вторинних/, об'єднаних на основі попередньої класифі-
кації їх твірних основ за лексико-семантичними групами.

Ареальний та хронологічний погляд на твірні основи прізвищ "Ре-

естрів" представлено у розділі "Українські основи у простопі і часі". Як відомо, індивідуалізуючі особу назви утворюються як на основі загальнонаціональної лексики, так і на основі лексики обмеженого використання, тобто лексики, яка побутує тільки в колективі, де відбувається сам акт номінації. Оскільки на території 16 полків України, внесених до "Реєстрів", представлені говори всіх трьох наріч української мови, то природно, що прізвища козаків містять у своїх антропосновах, поряд із загальнонаціональною, також лексику діалектну. Саме діалектна лексема в період інтенсивних міграцій населення /а на нього якраз і припадає укладання "Реєстрів"/ має високий ступінь потенційності стати ідентифікаційною назвою, яка індивідуалізує людину у новому середовищі. Твірними основами прізвищ служили діалектизми різної локалізації, які репрезентувать кожне з трьох наріч української мови. Оскільки лексика української мови середини XVII ст. в ареальному аспекті дотепер залишається слабовивченою, то обмежуємося визначенням лише найзагальніших її регіональних груп. Діалектні лексеми /твірні основи прізвищ/ неоднаково розподіляються в межах категорій *nomina regionalia* та *nomina imperionalia*, однак у межах окремих лексико-семантичних груп найбагатше представлені назви атрибутивні та агентивні серед особових апаративів, а серед неособових апаративів - назви предметів, тварин і рослин.

У твірних основах прізвищ "Реєстрів" прослідковується часова стратифікація. Оскільки лексика української мови формувалася протягом віків, то безперечно, що лексеми, відтворені в антропосновах прізвищ, належать до різних історичних пластів. Давній спільнослов'янський лексичний фонд /близько 200 іменних основ/ відтворюється в антропосновах прізвищ, що постали на базі дохристиянських імен, а також у складі лексем пізніших епох відтворюється у прізвищах, утворених від новіших вуличних прізвищ і апаратив-

них означень осіб /пор. Браташ, Воля, Гордиченко, Добриня, Мудренко, Красич, Славенко і т. ін./ . Лексеми, використані в ролі основ для прізвищ "Реєстрів", здебільшого функціонують у сучасній українській мові і фіксуються словниками діалектної та літературної мов. Частина лексем, наявних у основах прізвищ, уже вийшла з ужитку протягом більш як трьох століть після укладання "Реєстрів" /пор. Биндас, Волочай, Казнодья, Рибитв, Гафар у прізвищах Биндас, Волочай, Казнодиенко, Рибитва, Гафар і т. ін./ . Це прослідковується при їх зіставленні з фіксацією відповідних лексем у лексикографічних джерелах минулих століть і словниками ХХ ст. Однак надійному констатуванню факту архаїзації лексем перешкоджає недостатня вивченість сучасної діалектної лексики української мови. Припускаємо, що немало лексем, які в скарбниці сучасної літературної мови вже відсутні, в окремих говорах ще можуть функціонувати.

Семантичний аналіз прізвищ "Реєстрів" дозволяє виділити багатий пласт антропонімів, утворених на базі апелятивів української мови, які не фіксуються українськими лексикографічними працями. Це лексеми таких різновидів: а/ композити, компоненти і моделі яких відомі українській мові /пор. Митомуч, Кривоус, Голочолик і т. ін./; б/ прості віддієслівні деривати, які реконструюються на базі відомих українській мові засобів і способів словотвору /пор. Танцювайло, Гогохало, Пролїйко, Шумейко, Писалка, Таратута і т. ін./; в/ апелятивні основи, мотивовані аналітичними словоформами іменників чи прикметників /пор. Зодолінний, Полдубо, Неліско і т. ін./; г/ прикметники, мотивовані однокореневими іменниками або прикметниками інших словотвірних моделей /пор. Галабуздний, Гонзавий, Ляблявий і т. ін./; д/ іменники, які мають лексикографічно зафіксовані словотвірні дублети /пор. Брагар, Длявник, Пегепеличник, Порочовник і т. ін./ . Припускаємо кілька причин відсутності цих лек-

сем у словниках української мови: 1. недостатня фіксація староукраїнської лексики у тогочасних лексикографічних працях та її подальша архаїзація, а отже, й відсутність її в пізніших лексикографічних працях; 2. можливий вузьколокальний характер побутування окремих лексем не сприяв їх відтворенню як у староукраїнській лексикографії, так і в словниках новіших часів; 3. якась частина цих лексем є звичайними оказіоналізмами, утвореними в специфічній номінативній ситуації за діючими прізвицьковими моделями; отже, в ролі апелятивів ці лексеми, можливо, ніколи й не вживалися. /Прізвища, в основах яких лежать композити, не зафіксовані словниками, а також прізвища, в основах яких лежать не засвідчені в лексикографії віддієслівні апелятиви, наводимо у Додатках до дисертації/.

На основі проведеного дослідження робимо такі висновки:

1. Склад твірних основ прізвищ "Реєстрів" щодо їх національно-номовної приналежності є неоднорідним. Етимологічні групи апелятивної та онімичної лексики репрезентують ті мови, носії яких за історичними даними справді проживали на території України до XVII ст. або мали прямий стосунок до її історії. Виділяються дві групи прізвищ: з українською лексикою в основах /83%/ і з іншомовною лексикою в основах /11%/. Поряд з ними залишається група прізвищ з основами непрозорої етимології /5.4%/.

2. Найвищий процент прізвищ з іншомовною лексикою в основах припадає на прізвища, які утворилися зі слів російської мови /3.69%/. В антропосновах 480 прізвищ закладено 352 російські лексеми. 3-поміж них найширше представлені лексико-семантичні групи з категорії особових апелятивів /225 лексем/; апелятиви з первісним неособовим значенням репрезентовані бідніше /127 лексем/.

3. У 45 прізвищах відтворюються 32 лексеми білоруської мови,

які кількісно майже порівну розподіляються між лексико-семантичними групами категорій особових та неособових апелятивів. Частка цих прізвищ у "Реєстрах" становить 0.35%.

4. В етимологічній групі південнослов'янської лексики в антропонімії прізвищ найповніше представлена лексика болгарської мови /85 прізвищ - 0.67% - утворені на її базі/, потім - сербської /36 прізвищ - 0.28%/ та хорватської /9 прізвищ - 0.07%/.

Крім цього, виділяється група прізвищ спірного походження, які вилучаються на базі лексики, спільної цим трьом мовам /127 прізвищ - 0.98%/.

5. Західнослов'янська онімічна та апелятивна лексика закладена в основах 131 прізвища, що становить 1.07% у "Реєстрах".

Частотність цих прізвищ вища в правобережних полках України.

6. На базі румунської лексики утворилося 295 прізвищ /2.3%/. 76% цих прізвищ мають в основах питомі румунські антропоніми від апелятивного походження, 24% - румунські імена. Основна маса прізвищ з румунськими антропонімами припадає на полки Правобережної України, де засвідчується і найвища їх частотність.

7. Більше 1% становлять у "Реєстрах" прізвища, утворені на базі тюркських лексем, які генетично належать до апелятивів або до антропонімів. Оскільки тюркські апелятиви, закладені в прізвищах, є неасимільованими на українському апелятивному ґрунті, ми схильні стверджувати, що шлях їх проникнення в українську мову відбувся саме на антропонімічному рівні, тобто у мові-джерелі вони функціонували вже у ролі антропонімів.

8. В основах близько 0.5% прізвищ зберігається антропонімія та апелятивна лексика балтійських, германських, західнороманських, вірменської, угорської, грецької, єврейської мов, що в цілком закономірно з огляду на історичні відомості про участь носіїв цих мов у Визвольній війні 1648-1654 рр., а також з огляду

на проживання їх носіїв в Україні.

9. 80 прізвищ /0.6%/ містять антропооснови спірної етимології, тобто такі, що дають можливість двояко чи трояко інтерпретувати етимологічну приналежність їх твірних основ.

10. Основну масу прізвищ /10 800 - 83%/ становлять такі, що утворені на базі лексем української мови. За генезисом твірних основ вони поділяються на такі семантичні категорії: а/ прізвища, в основі яких лежать особові власні імена; б/ прізвища, в основі яких лежать топоніми; в/ прізвища, в основі яких лежать апелятиви.

11. Прізвища з однозначною семантичною мотивацією утворюють: відіменні - 26%, відтопонімні - 6.5%, відапелятивні - 54.5%. Прізвищ зі спірною, власне двоякою /відіменною та відапелятивною, відіменною та відтопонімною, відтопонімною та відапелятивною/ мотивацією твірних основ, нараховується понад 1400 /13%.

12. Прізвищ, які містять у своїх антропоосновах давні слов'янські імена, нараховується понад 1000 /9%. З них 100 утворено на базі відапелятивних імен, близько 40 - на базі імен-комполит, понад 800 - на базі відкомполитних дериватів /від імен типу "indeclinabile + nomeh" - 83 прізвища/.

13. В антропоосновах 2124 прізвищ закладено понад 340 імен християнського календаря /специфічних католицьких імен - 6, православних - 335/. Чоловічі імена значно переважають над жіночими: усього 25 однозначно жіночих імен мотивують 66 прізвищ. Найвищою є частотність прізвищ, утворених від таких імен /повних імен, їх варіантів і гіпокористик/: Іван, Федір, Григорій, Семен, Василь, Матвій, Яків, Михайло, Андрій, Павло, Петро, Степан, Олексій, Ілля. Найбільше прізвищ мотивується іменами Іван, Матвій, Григорій, Михайло, Федір, Павло, Петро, Яків, Семен, Степан, Андрій, Василь, Олексій, Ілля.

14. Близько 2000 прізвищ відтворюють у своїх основах топоніми. Значна їх частка серед прізвищ "Реєстрів" свідчить про продуктивність у XVII ст. принципу антропонімічної номінації за територіальною ознакою. Дослідження структурних типів відтопонімих прізвищ дозволяє встановити використання в катойконімічній функції формантів -ець, -анин, -ица, -ан, -ський, -цкый, -ух, -чик, -ак, -ка, -ко, -ай, -аница, -яница, які в процесі прізвищотворення легко сполучалися з генесіонімічними формантами -анко, -еня, -ан, -ин, -ов, -ев, -овець, -ка, -ко, -ич, -ого. "Реєстри" містять також топоантропоніми та описові іменування давньої приименникової моделі типу Даць з Камянки.

15. 6193 прізвища мотивуються апелативною лексикою української мови. У них закладено 4669 семем, які об'єднуються в 30 лексико-семантичних груп. Категорія поміна personalia представлена 2114 семемами з 12 лексико-семантичних груп, категорія поміна impersonalia - 2555 семемами з 18 лексико-семантичних груп. З категорії назв особових найповніше представлені семемі лексико-семантичних груп атрибутивних та агентивних назв; з категорії назв неособових - семемі з лексико-семантичних груп назв предметів і назв, що представляють флору і фауну. Загалом антропооснови прізвищ відтворюють ті ж лексико-семантичні групи, що залучаються до прізвищотворення й іншими слов'янськими та сусідніми неслов'янськими народами.

16. Українській лексиці, що послужила базою для творення прізвищ, притаманна широка просторова дистрибуція по окремих діалектах. В антропоосновах прізвищ виявлено 714 діалектизмів: 330 /46%/ - південно-західного наріччя, 195 /27%/ - північного наріччя, 189 /26%/ - південно-східного наріччя. Це кількісне співвідношення, можливо, зумовлене тим, що лексика південно-східного наріччя стала ядром нової української літературної мови у період

її стабілізації.

17. Закладена в антропоосновах прізвищ лексика репрезентує різні етапи розвитку української мови, тобто її притаманна хронологічна стратифікація. Однак переважна більшість лексем-твірних основ прізвищ функціонує в сучасній українській літературній та діалектній мові. Частина лексем вийшла з ужитку після виникнення прізвищ та укладення "Реєстрів".

18. Архаїзація лексики або її вузьколокальне побутування спричинились до словникових втрат української мови у вигляді лексем, відтворених з прізвищ, таких структурних типів: а/ компози-ти, компоненти і моделі яких відомі українській мові; б/ прості віддієслівні деривати, які реконструюються нами на базі відомих українській мові засобів і способів словотвору; в/ апелювативні основи, мотивовані аналітичними /прийменниковими/ словоформами іменників чи приметників; г/ прикметники, мотивовані однокореновими іменниками або прикметниками інших словотвірних моделей; д/ іменники, які мають лексикографічно зафіксовані дублети. Прізвищ, утворених на основі таких лексем, є 926 /більше 7% від усіх прізвищ "Реєстрів"/.

19. Виявлені в антропоосновах прізвищ лексеми, фіксація яких у лексикографічних джерелах стосується більш пізнього, ніж час укладання "Реєстрів", періоду, повинні бути віднесені на період до 1649 р. Незафіксовані словниками лексеми, що витлумачуються на базі української мови і реконструюються з прізвищ, спроможні суттєво реставрувати скарбницю лексичної системи української мови XVI-XVII століть.

Основний зміст дисертації відображений у таких публікаціях автора:

1. Діалектне і наддіалектне в українській антропонімії XVII ст. /На матеріалах "Реєстрів Війська Запорозького" 1649 р.// Молодь - Україні /Наук. зап. молодих учених УжДУ/. - Ужгород, 1994. - Т.1. - С. 72-79.

2. Зоологічна номенклатура в основах українських прізвищ XVII ст. //Молодь - Україні /Наук. зап. молодих учених УжДУ/. - Ужгород, 1994. - Т.2. - С. 89-103.

3. Особові власні імена церковно-християнського походження як твірні основи українських прізвищ XVII ст.//Молодь - Україні /Наук. зап. молодих учених УжДУ/. - Ужгород, 1994. - Т.2. - С. 104-115.

4. Тюркські антропооснови козацьких прізвищ у "Реєстрах Війська Запорозького" 1649 р.//Молодь - Україні /Наук. зап. молодих учених УжДУ/. - Ужгород, 1994. - Т.3. - С. 149-163.

5. Хронологічна стратифікація антропооснов українських прізвищ XVII ст. /На матеріалі "Реєстрів Війська Запорозького" 1649 р.//Молодь - Україні /Наук. зап. молодих учених УжДУ/. - Ужгород, 1994. - Т.1. - С. 80-87.

6. Ареальна дистрибуція антропооснов українських прізвищ періоду їх становлення /На матеріалі "Реєстрів Війська Запорозького" 1649 р.//Проблеми регіональної ономастики. Тези доповідей і повідомлень наукового семінару /Інститут української мови НАН України/. - К., 1994. - С. 20-21.

Добровальська

Dobrovolska O.J. Lexical Basis of Surnames of Dnieper Cossaks' Army according to "The Registers", compiled in 1649. /manuscript/. Dissertation for the academic degree candidate of science by speciality 10.02.02 - Ukrainian language. Uzhhorod State University. Uzhhorod, 1995.

This thesis gives analyses of the semantic and etymological structure of the anthroponymic bases of the surnames, entered in "The Registers of Dnieper Cossaks' Army", compiled in 1649, - a notable monument of Ukrainian historical anthroponymy. This thesis contains ascertainment of the national-linguistic belonging and pre-surname semantics of the anthroponymic bases of the surnames of more than 40 thousand denotata, and also of their areal and chronologic distribution in the lexical system of Ukrainian language. 13 thousand anthroponyms serve to trace the formation of the system of surnames of Ukrainians. The study of the multitudinous anthroponymic facts, which are officially registered at the same time on the vast territory, paints the picture of surnames of Ukrainian nation at the period of its formation.

Добровольская О.Я. Лексическая база фамилий Войска Запорожского, по "Реестрам" 1649 г. /рукопись/. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02 - украинский язык. Ужгородский государственный университет. Ужгород, 1995 г.

В диссертации исследуется семантика и этимологический состав основ фамилий "Реестров Войска Запорожского" 1649 г. - выдающегося памятника украинской исторической антропоники, определяется национальноязыковая принадлежность и дофамильная семантика основ фамилий более 40 тысяч денотатов, их ареальная и хронологическая дистрибуция в лексической системе украинского языка. На 13 тысячах антропонимов прослеживается формирование системы фамилий украинцев. Предлагается ряд новых этимологий фамилий. Исследование многочисленного фактического материала, документально зафиксированного в одно и то же время на огромной территории, рисует целостную картину фамилий украинской нации в период ее становления.

Ключові слова: прізвище, лексична база, антропооснова, допрізвищева семантика, національномова належність.

АВ 32.300

Подп. в печ. 17.04.95. Формат 60x84/16.
Бум. тип. № 1. Офс. печ. Усл. печ. л. 1,5.
Усл. кр.-отт. 1,62. Уч.-изд. л. 1,2. Тираж 100. Заказ 1293.
Бесплатно. Городская типография.
294005 Ужгород, Русская, 13.